

Journal of Philosophical Investigations

Journal of Philosophical Investigations

Print ISSN: 2251-7960 Online ISSN: 2423-4419

Homepage: <https://philosophy.tabrizu.ac.ir>

University of Tabriz

Kant's Critical Analysis of the Story of Abraham and the Near Sacrifice of Isaac

Hamidreza Mahboobi-Arani

Associate Professor of Philosophy Department, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: h.mahboobi@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 17 July 2025

Received in revised form 01 August 2025

Accepted 03 August 2025

Published online 22 November 2025

Keywords:

Abraham, Moral Religion, Historical Religion, Practical Reason, Moral Law, Conscience.

ABSTRACT

This article explains Kant's critical analysis of the religious story of the Binding of Isaac in Religion within the Boundaries of Mere Reason (2001) and The Conflict of the Faculties (1798). From Kant's perspective, a command to sacrifice one's child—if it conflicts with the moral law—cannot originate from a divine source. In this critique, Kant's concern extends beyond theology; he seeks to defend the authority of practical reason and moral conscience against any purported divine command that contradicts them. In his view, the uncritical and morally unreflective acceptance of religious imperatives leads to blind obedience and the erosion of individual moral responsibility within society. The article argues that Kant's interpretation of the Abrahamic narrative forms part of his broader project of transforming religion into a rational, ethics-centered domain, free from superstition and the coercive authority of external institutions. By emphasizing conscience as a duty, Kant maintains that religion is justifiable only insofar as it remains subordinate to practical reason. Accordingly, the figure of Abraham portrayed in this religious tale is not to be admired uncritically; rather, it calls for a skeptical and morally vigilant reading of the narrative itself. The article thus underscores Kant's deep commitment to moral autonomy as the foundation of both individual virtue and social order.

Cite this article: Mahboobi-Arani, H. (2025). Kant's Critical Analysis of the Story of Abraham and the Near Sacrifice of Isaac. *Journal of Philosophical Investigations*, 19 (52), 345-364. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.68208.4152>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

This article offers an analysis of Immanuel Kant's critical interpretation of the religious story of the binding of Isaac, as presented in *Religion within the Boundaries of Mere Reason* (2001) and *The Conflict of the Faculties* (1798). Adopting a rationalist approach, Kant argues that a command to sacrifice one's child—if it contradicts the moral law of practical reason—cannot have a divine origin. In contrast to the interpretive traditions of Judaism, Christianity, and Islam, which have largely endorsed Abraham's act, Kant critiques it as an instance of improper obedience to a voice that cannot be morally justified.

Kant first refers to this narrative in the second part of *Religion within the Boundaries of Mere Reason*, in the context of his discussion of miracles. He draws a sharp distinction between ritualistic religion and moral religion, asserting that true religion must be grounded in practical reason and in the inner conviction of moral duty, rather than in miracles. For Kant, faith based solely on miracles is indicative of a lack of moral belief. In his analysis, the sole criterion for distinguishing between divine and demonic miracles is their moral content; any miracle that contradicts practical reason cannot originate from God.

Kant maintains that even if one refrains from denying the occurrence of past miracles, such events should not serve as the foundation for faith or moral action. He warns of the social and ethical dangers of allowing exceptions to the moral law, emphasizing that not even prophets can legitimately carry out unethical commands in the name of God. The article demonstrates that this critique is part of Kant's broader project of reconstructing religion on rational and moral foundations, and it highlights the central role of practical reason as the ultimate criterion for the legitimacy of religious claims.

In the final section of *Religion within the Boundaries of Mere Reason*, Kant addresses the role of conscience in moral and religious judgment, defining it as “a consciousness which is of itself a duty.” According to Kant, a person is permitted to act only when the action is accompanied by moral certainty, not merely by a belief in its rightness. Conscience, in his view, is not the judge of the action itself, but of the rational evaluation that precedes the action. Kant contrasts this position with Jesuit probabilism. By invoking the example of an inquisitor and the divine command to Abraham to sacrifice Isaac, Kant illustrates that one can never be fully certain that a purported divine command has truly come from God—whether it is transmitted through historical documents and scriptural interpretation or through personal revelation. In either case, the possibility of error remains. Hence, conscience demands that a person refrain from any act that is morally suspect.

In *The Conflict of the Faculties*, Kant discusses the story of the binding of Isaac within his broader critique of the relationship between religion and the state, particularly in his distinction among three types of religion: natural, mystical, and orthodox. He regards orthodox religion, grounded in scripture, as more administrable for governments than mystical or purely individual faith. However, he warns that if dogmatic belief takes precedence over morality, such religion may lead to hypocrisy, corruption, and the erosion of civic responsibility. Emphasizing morality as the foundation of social trust, Kant favors moral religion over historical religion, since the latter, reliant on past experiences and human interpretation, lacks epistemic certainty. Drawing on the

limits of human cognition with respect to the noumenal, Kant argues that no one can be certain a claimed revelation truly originates from God. Accordingly, Abraham ought to have rejected the command to sacrifice his son, as he could not have had moral certainty of its divine source. Kant concludes that religious narratives are acceptable only insofar as they do not conflict with the moral law; otherwise, they must be rejected, as their acceptance threatens both ethical order and social well-being.

Importantly, Kant's critique is not limited to a particular religious story, but forms part of his broader social and political project: the moral regeneration of religion and the ethical foundation of the state. He argues that religious institutions and governments must refrain from endorsing doctrines that conflict with the moral law. For Kant, only a "moral faith" (as opposed to a historical or ecclesiastical one) can secure the dignity of human beings and the autonomy of ethical life. He draws a clear distinction between historical faith—based on miracles, revelation, and tradition—and moral faith, which is grounded in universal practical reason. While the former is contingent and culture-bound, the latter is unconditional and universally valid.

تحلیل انتقادی کانت از قصه ابراهیم و ذبح اسحاق

حمیدرضا محبوبی آرانی

دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: h.mahboobi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱ کلیدواژه‌ها: ابراهیم (ع)، دین اخلاقی، دین تاریخی، عقل عملی، قانون اخلاقی، وجدان.	مقاله حاضر به تقریر و شرح تحلیل انتقادی کانت از داستان دینی ذبح اسحاق (ع) در کتاب دین در محدوده عقل صرف (۲۰۰۱) و نزاع دانشکده‌ها (۱۷۹۸) می‌پردازد. در نگاه کانت، فرمان به قربانی کردن فرزند، اگر ناسازگار با قانون اخلاقی باشد، نمی‌تواند منشأیی الهی داشته باشد. کانت در این نقد، دغدغه‌ای فراتر از الهیات دارد و می‌کوشد از شأن عقل عملی و وجدان اخلاقی در برابر هر ندای مشکوک به امر الهی دفاع کند. از نظر او، پذیرش بی‌چون‌وچرا و بدون تأمل اخلاقی دستورات دینی، به اطاعت کور و زوال مسئولیت فردی در جامعه منجر می‌شود. مقاله نشان می‌دهد که تحلیل کانت از این روایت، بخشی از پروژه بزرگ‌تر او در تبدیل دین به امری عقلانی، اخلاق‌محور و آزاد از خرافه و تحمیل نهادهای بیرونی است. کانت با تأکید بر وجدان به مثابه تکلیف، دین را فقط زمانی موجه می‌داند که تابع عقل عملی باشد، و بدین‌سان الگویی که از ابراهیم (ع) در این قصه دینی ترسیم می‌شود را، برخلاف سنت رایج متألّهان و دینداران، نه امری ستودنی که نیازمند نگاهی منتقدانه و همراه با تردید در اصل قصه می‌داند. این مقاله بدین‌سان بر تعلق خاطر ژرف کانت به خودآیینی اخلاقی به مثابه بنیاد فضیلت فردی و نظم اجتماعی تأکید می‌ورزد.

استناد: محبوبی آرانی، نام. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی کانت از قصه ابراهیم و ذبح اسحاق، پژوهش‌های فلسفی، ۱۹ (۵۲)، ۳۴۴-۳۴۵.

<https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.68208.4152>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

کانت در نگاشته مهم و تأثیرگذار خود دربارهٔ دین در ۲۰۰۱ با عنوان دین در محدودهٔ عقل صرف^۱، به قصه‌ای اشاره می‌کند که در ادبیات دینی یهودی به داستان اکیده^۲، به معنای بستن و گره زدن، نامبردار شده است _ قصهٔ آزمودن ابراهیم پیامبر (ع) به ذبح فرزندش، اسحاق (ع)، یا آنگونه که در ادبیات دینی مسلمانان معروف‌تر است، اسماعیل (ع). در نگاه نخست و بنا به تفسیر رایج هدف کانت از اشاره به این داستان، تأکید بر تقدم و اولویت داشتن فرمان‌های اخلاقی عقل عملی بر فرمان‌هایی دینی است (پالمکویس و رودیسیل، ۲۰۰۹؛ نیکا، ۲۰۱۷). مطابق این داستان در عهد عتیق^۳، روزی خداوند به ابراهیم (ع) ندا درداد که

پسر خویش را، یگانه پسری را که دوست می‌داری _ اسحاق را _ بگیر، و به سرزمین موریاء برو. در آنجا او را بر کوهی که تو را بدان نمایانم، به رسم قربانی سوختنی تقدیم کن (سفر پیدایش، باب ۲۲).

بامدادان، ابراهیم (ع) بلند می‌شود و خران خویش را بار می‌کند. با خود دو تن از خادمان و پسر خویش اسحاق (ع) را برمی‌گیرد و هنگامی که هیزم کافی برای برافراشتن محراب قربانی و مذبح مهیا می‌سازد، رهسپار سرزمین موریاء می‌گردد. در سومین روز، وی همراه اسحاق (ع) با باری از هیزم بر دوش و خود کارد و آتش به دست به سمت آنجا که خداوند فرموده می‌رود. قربانگاهی می‌سازد و بر فراز آن هیزم‌ها می‌نهد. دست اسحاق (ع) را بسته و وی را بر بالای هیزم‌ها می‌نهد. همین‌که قصد ذبح کردن فرزند می‌کند، ندایی از سوی «فرشتهٔ پروردگار» از آسمان‌ها درمی‌رسد که

دست بر پسرک مزین و به او آسیبی مرسا. اینک دانستم که از خداوند می‌هراسی، چون پسر خویش را، یگانه پسر تو را، از من دریغ نداشتی (سفر پیدایش، باب ۲۲).

در میان بیشه‌ها قوچی که شاخش گرفتار درختان شده به جای اسحاق از سوی خداوند می‌رسد و ابراهیم (ع) آن را قربانی می‌کند. خداوند در قبال سربلند درآمدن از این آزمون، چنین ابراهیم (ع) را، از زبان فرشته‌اش، بزرگ می‌دارد:

به ذات خویش سوگند می‌خورم، خداوند اعلام می‌دارد، که چون این کار را کردی و پسر خویش، یگانه پسر تو را از من دریغ نداشتی، به یقین تو را برکت فراوان دهم، و نسل تو را چون ستارگان آسمان و ریگ کنار دریا بی‌شمار گردانم. و نسل تو دروازه‌های دشمنان خویش را تصرف خواهد کرد. و از نسل تو همه امت‌های زمین برکت خواهند یافت، زیرا که سخن مرا شنیدی و اطاعت کردی (سفر پیدایش، باب ۲۲).

قصهٔ اکیده از همان ابتدای شکل‌گیری سنت تفسیری دربارهٔ متن مقدس همواره مورد توجه اندیشمندان حوزه‌های گوناگون فکری بوده است، اما عمدتاً غالب تفسیرها یک‌صدا بر عمل ابراهیم (ع) مهر تأیید می‌نهند و آن را نشان‌دهندهٔ نقطهٔ درخشانی در تاریخ مقدس انبیای الهی به حساب می‌آورند.^۴ برای نمونه، آگوستین عمل ابراهیم (ع) را نوعی آزمون الهی برای نشان دادن میزان

^۱ Religion within the Boundaries of Mere Reason (Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft)

^۲ Akedah

^۳ ارجاعات به کتاب مقدس بر اساس ترجمهٔ انگلیسی زیر است:

Holy Bible. New International Version. Grand Rapids: Zondervan, 2011. Genesis: 22.

^۴ برای آشنایی با سنت تفسیری و کلامی شکل‌گرفته دربارهٔ باب ۲۲ سفر پیدایش در سنت یهودی و سنت مسیحی نک. گرین، ۱۹۸۸، فصل‌های ۴ و ۵.

فرمان‌پذیری خالصانه وی به جهانیان، و نه خداوند، تلقی می‌کند، سوای اینکه به نظر وی تنها از طریق آزمون‌ها و وسوسه‌هاست که آدمی مجال آن می‌یابد تا به خودشناسی درست و عملی از ذهن و روانش دست پیدا کند. وانگهی خداوند پیشاپیش به ابراهیم (ع) وعده داده بود که نسل او از طریق اسحاق (ع) تداوم پیدا خواهد کرد و لذا وی مطمئن بود که حتی اگر فرزندش در این اتفاق قربانی شود، او دوباره به زندگی بازخواهد گشت (آگوستین، ۱۹۹۸، کتاب شانزدهم، فصل ۳۲). این مهر تأیید بر عمل ابراهیم (ع) در سنت تفسیری مسیحی در کیرکگارد به اوج خود می‌رسد. او ضمن اشاره به اهمیت بی‌بدیل این قصه در شکل‌گیری تفکر فلسفی‌اش، از ابراهیم (ع) تصویر یک «شهسوار ایمان» می‌سازد که فراتر از هر قهرمان تراژدی از سپهر چون‌وچرای اخلاقی و عقلانی و فضیلت معمول انسانی گام به سپهری والاتر از سپهر اخلاق و عقلانیت متعارف، سپهر دینی، می‌گذارد، سپهری که در آن مفاهیم اخلاقی کلی رنگ می‌بازند و ارزش‌های دیگری جلوه‌گری می‌کنند (اصغری، ۱۳۸۹، ۶۳-۵۲).

در سنت اسلامی نیز مباحث کلامی، تفاسیر قرآن و ادبیات عرفانی به تحلیل و تفسیر قصه ابراهیم (ع) و ذبح فرزندش، که در آیات مبارکه ۱۰۷-۱۰۲ سوره شریفه صافات به اختصار آمده، پرداخته‌اند و شاید از شیرین‌ترین این تفسیرها، تفسیر عرفانی میبیدی در کشف‌الاسرار و عده‌الابرار است آنجا که می‌نویسد:

«فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ» _ اسماعیل کودکی روز به روز افزون بود، کریم برآمده و عزیز برخاسته، سلاله خلت بود و صدف در محمد مرسل بود، گوشه دل خلیل درو آویخت، بچشم استحسان درو نگریست، از درگاه عزت عتاب آمد که ای خلیل ما ترا از بت آزری نگه داشتیم تا دل در بند عشق اسماعیلی کنی؟ هر چه حجاب راه خلت باشد چه بت آزری و چه روی اسماعیلی.

بهر چه از راه باز افتی چه کفر آن حرف و چه ایمان
بهر چه از دوست وامانی چه زشت آن نقش و چه زیبا

ای خلیل دعوی دوستی ما کردی و مریدوار در راه ارادت آمدی که: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، از خلائق و علایق بیزاری گرفتی که «انهم عدو لی الارب العالمین»، اکنون آمدی و دلی که بر محبت جلال و جمال ما وقف است فا او پرداختی و مهر مهر برو نهادی، قربه لی قربانا و انقطع الی انقطاعا خیز او را قربان کن و ما را می‌خواهی درد خود را درمان کن (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۸، ۳۰۰-۲۹۹).

بدین ترتیب، میبیدی و عمده عرفای دیگر قصه ذبح را به‌عنوان نمادی از تجلی صفت غیرت عشق الهی تلقی می‌کنند، و مفصل‌ترین این قسم تفسیرها را می‌توان در تفسیر عرفانی و ادبی ملا احمد نراقی در مثنوی طالق‌دیس یافت (نراقی، ۱۳۶۲، ۴۱۶-۳۵۶). آیت‌الله جوادی آملی در تفسیرش از این آیات سوره مبارکه صافات، قصه ذبح را نه حکایتی تشبیهی، که واقعی تلقی می‌کند و یکی از ثمرات مهم آن را دور شدن محبت غیر خدا از دل ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) می‌شمارد.^۱ از جمله اختلافات مهم روایت قرآنی با روایت توراتی در نحوه آگاه شدن ابراهیم (ع) از این دستور الهی است. در قرآن کریم، ابراهیم (ع) به فرزندش گزارش می‌دهد که در خواب بارها دیده که او را ذبح می‌کند. آیت‌الله جوادی آملی دلیل این تکرار خواب را اهمیت و قبح موضوع کشتن فرزند می‌داند و

^۱ برای تفصیل بحث و دفاع قرآنی و روایی آیت‌الله جوادی آملی درباره این قصه نک.

عصمت پیامبران را توجیهی برای اینکه ابراهیم (ع) در قبول صدق این خواب موجه بوده است. ابن عربی در این میان شاید تنها متفکر اسلامی است که چشم‌اندازی کمابیش متفاوت نسبت به خواب ابراهیم (ع) می‌گشاید و معتقد است ابراهیم (ع) در مرحله علم دچار اشتباه در تأویل رؤیا و صادق دانستن آن گردیده است و ذبح بعدی گوسفند یا قوچ نیز به تاوان این خطای وی رخ می‌دهد (ساربان‌نژاد و اکوان، ۱۴۰۱، ۱۲۴-۵).

اما، ظاهراً با ظهور جریان روشنگری در اروپا چشم‌اندازی دیگر به این قصه دینی، به ویژه در اندیشه کانت، مجال ظهور می‌یابد. کانت در عین حال که دین تاریخی و باور به مقدسات را به صورت کامل کنار نمی‌گذارد، اما قید و بندهایی برای ظهور و بروز دین تاریخی مطرح می‌کند که بخشی از آن‌ها را می‌توان در تفسیر انتقادی وی از قصه ابراهیم (ع) یافت. کانت به این قصه در کتاب دین در محدوده عقل صرف، دوبار اشاره می‌کند و بعدها در واپسین کتابی که پیش از مرگش چاپ شد، *نزع دانشکده‌ها*^۱ (۱۷۹۸)، به صورت مستقیم ذکری از این قصه می‌کند و در همه این موارد تفسیری منتقدانه از عمل ابراهیم (ع) و فرمان بردن از آنچه امر الهی می‌داند ارائه می‌دهد. در ادبیات بحث دو مقاله *پالمکوئیس و رودسیل*، ۲۰۰۹ و نیز *نیکا*، ۲۰۱۷، جزو معدود منابعی^۲ هستند که نسبتاً به تفصیل بیشتری نسبت به سایر منابع به تقریر موضع کانت در خصوص این قصه دینی پرداخته‌اند. مقاله نخست کوشیده تا دادگاهی فرضی تشکیل دهد و ضمن ارائه دلایل کانت، به تعبیر نویسندگان

با پذیرفتن نقش وکالت از ابراهیم، به رد اتهامات کانت می‌پردازیم و نشان می‌دهیم که این اتهامات، با توجه به شواهدی که درباره شخصیت و انگیزه ابراهیم در کتاب مقدس یهودی، عهد جدید مسیحی، و قرآن اسلامی در دسترس است، قابل اثبات نیستند (*پالمکوئیس و رودسیل*، ۲۰۰۹، ۴۶۸).

این مقاله پر از اطلاعات گوناگون مرتبط با موضوع هست و بیش از آنکه استدلال کانت را به صورت کامل و در بستر فلسفی خاص هر سه موردی که کانت آن را صورت‌بندی می‌کند، تقریر کند، در پی ارائه دفاعی معقول از ابراهیم (ع) است. مقاله *نیکا* (۲۰۱۷) نیز هرچند کوشیده تا نقد کانت را با توجه بیشتری به بستر آن تقریر کند، اما همچنان دغدغه اصلی خودش را مقایسه موضع کانت و کیرکگارد می‌داند و نهایتاً میراث هر دو اندیشه برای سنت مسیحیت پروتستانی را مورد بررسی قرار می‌دهد. هر دو مقاله نیز بر مبنای برجسته ساختن موضع فلسفه اخلاقی کانت در خصوص عقل عملی و قانون اخلاقی پیش رفته‌اند و کمتر به جنبه‌های پیامدگرایانه و اجتماعی‌ای که به نظر من دلیل اصلی نقد کانت را شکل می‌دهد توجه کرده‌اند. در واقع مقاله حاضر نشان می‌دهد کانت اگر اساساً به انتقاد از این قصه می‌پردازد، به دلیل لوازمی است که باور به چنین قصه‌ها و معجزاتی ممکن است در توجیه هرگونه عمل غیراخلاقی برای سایر آدمیان فراهم آورد.

بر این اساس، کوشش اصلی من در این مقاله ارائه گزارش و تحلیل دقیقی از هر سه اشاره کانت بدین داستان و به طور خاص بستری است که هر کدام از این اشاره‌ها در آن معنا و اهمیت پیدا می‌کند. تحلیل این بستر هر چه بیشتر به فهم ما از تفسیر کانت و دلیل اصلی رویکرد انتقادی وی و مخاطراتی که به نظر وی قبول این قصه در پی دارد یاری می‌رساند. قصد این مقاله در اینجا نقد

^۱ *The Conflict of the Faculties (Der Streit der Fakultäten)*

^۲ فلسفه دین کانت در قیاس با برخی دیگر از مباحث فلسفه نظری و عملی وی کمتر مورد توجه بوده است و درباره قصه ذبح اسحاق (ع) نیز در آثار تحقیقی مربوط به فلسفه دین کانت مطالب چندانی به صورت جامع و تحلیلی بیان نشده است. برای نمونه در یکی از اخیرترین کتاب‌ها درباره فلسفه دین کانت به اشاره مختصری بدین قصه اکتفا شده است (وود، ۲۰۲۰، ۱۴).

تحلیل کانت و پاسخ بدان نیست،^۱ بلکه تبیین دقیق تحلیل کانت و نهایتاً نشان دادن آنچه دغدغه کانت در طرح این مسأله می‌دانم، که از نظر من چیزی فراتر از یک دغدغه معرفت‌شناسانه یا اخلاقی صرف است. تحلیل انتقادی کانت از قصه ابراهیم (ع) از جمله مواردی است که نشان می‌دهد بر خلاف ساختار و محتوای بسیار انتزاعی و گاه در ظاهر دور از دسترس فلسفه کانت، تا چه اندازه این فلسفه دغدغه‌ای زمینی و عملی دارد، یعنی دغدغه شکل‌دهی و تثبیت جامعه‌ای اخلاقی و شهروندانی قابل اعتماد و وفادار به قانون اخلاقی جامعه. از این منظر، به نظر کانت، قصه ابراهیم پیامبر (ع) الگوی اخلاقی نامناسبی برای آموزش اخلاقی جوامع بشری پیش‌رو می‌نهد که می‌بایست به همین دلیل درباره وثاقت آن تردید کرد. هیچ فردی، حتی پیامبر خداوند، نمی‌تواند دست به عملی صریحاً غیراخلاقی بزند بر اساس این ادعا که این عمل دستور خداوند به من است. قانون اخلاقی در هیچ زمانی و تحت هیچ شرایطی قید و بند نمی‌پذیرد و استثنا بر نمی‌دارد و هر گونه استثنایی بر آن مساوی است با باز کردن راه برای استثناهای دیگر و دیگر و نهایتاً انهدام یک جامعه اخلاقی و شهروندان تابع قانون، به‌ویژه هنگامی که این ادعا به عنوان فرمانی مقدس از جانب خداوند تلقی شود.

۱. دین در محدوده عقل صرف

۱-۱. نقد کانت در اظهارنظر کلی قسمت دوم

نخستین اشاره کانت به داستان ذبح اسحاق در اظهارنظر کلی در پایان قسمت دوم می‌آید (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۹-۸۴). این اظهارنظر کلی در واقع تکلمه‌ای بر قسمت دوم کتاب و بحث آن درباره معجزاتی است که در کتاب مقدس روایت شده و کانت از جایگاه عملی و معرفت‌شناختی آنها برای آدمیان سخن می‌گوید. همچنین کانت به خطراتی اشاره می‌کند که باور به معجزات می‌تواند به همراه داشته باشند. کانت قبول دارد که نمی‌توانیم گزارش‌های مربوط به معجزات را راستی‌آزمایی کنیم و از درستی و نادرستی آنها سر دربیآوریم، و لذا ترجیح خود کانت آن است که درباره آن سکوت کند و جانب تأیید و یا انکار آنها را نگیرد. با این‌همه، کانت مدعی آن نیست که معجزات یکسره فاقد هرگونه تأثیری بوده‌اند و یا اساساً امکان اتفاق افتادن آنها از بنیاد منتفی است. به نظر وی، معجزاتی که در *انجیل* گزارش شده چه بسا در تاریخ هم واقع شده باشند و ممکن است در شکل‌گیری و تثبیت مسیحیت نیز نقشی مهم ایفا کرده باشند. با این‌همه نکته کانت این است که اصل و اساس مسیحیت یک دین اخلاقی است و دین اخلاقی نباید هیچ‌گونه اتکایی بر معجزات داشته باشد و یا اعتبار و اصالت خود را از معجزات گرفته باشد. برای اینکه دین اخلاقی بر روی زمین جاگیر شود هر گونه نیاز و وابستگی به معجزات نادرست است.

برای فهم منظور دقیق کانت و توجیه دینی و کلامی آن لازم است به نقل قولی که کانت در همین اوایل *اظهارنظر کلی از انجیل یوحنا* می‌آورد، «تا مگر شما نشانه‌ها و عجایب را نبینید، ایمان نمی‌آورید» (*انجیل یوحنا*، ۴: ۴۸)، دقت بیشتری کنیم. کانت این بخش را با تمایز گذاشتن بین دین اخلاقی و دین‌های مناسکی آغاز می‌کند. دین مناسکی، همین دین رایج در جهان و ظاهری است که در آن فرد متوجه انجام مراسم و مناسک خاصی است که از ابتدای شروع و معرفی ادیان با آنها همراه بوده است. این دین همچنین همراه است با باورها و اعتقادات جزمی و قوانین و مقرراتی که چون و چرای چندانی در آنها نمی‌شود. ظهور معجزات، به نظر کانت، چه

^۱ روشن است که انتقادات جدی‌ای بر تحلیل انتقادی کانت وارد است و از نظر بسیاری متفکران و الهی‌دانان و دین‌داران نیز پاسخ‌های متعددی می‌توان به این انتقادات داد. طبیعتاً ما مسلمانان به عنوان پیروان قرآن کریم نیز در وثاقت و اتفاق افتادن قصه ذبح تردیدی به خود راه نمی‌دهیم، هر چند امکان تفسیرهای متفاوت از آن را نمی‌توان کنار نهاد. اما چنانچه تأکید کردم مقاله درصدد تأیید یا رد موضع کانت نیست و بیشتر در پی فهم دلایل کانت برای توجه به این قصه است. منابعی که در مقدمه ذکر کرده‌ام می‌تواند خوانندگان را با برخی از تفسیرهای همدلانه با قصه ابراهیم (ع) آشنا سازد.

بسا نقش مهمی در نضج و استوار شدن دین مناسکی داشته است. اما دین اخلاقی، دینی است مبتنی بر نگرش و باور قلبی آدمی برای انجام و ادای تکلیف‌های اخلاقی خودش چونان اوامر الهی. به دیگر بیان و بنا بر فلسفه عملی کانتی، آدمی نخست و پیش از هرچیز بنا به عقل عملی خویش تکلیف‌هایی اخلاقی را برای خودش چونان انسان کشف می‌کند. حالا اگر بدین نگرش و باور قلبی برسد که این تکلیف‌های اخلاقی در واقع چیزی نیستند جز فرمان‌ها و اوامر الهی، آنگاه دین اخلاقی نیز در دل وی استوار شده است. به نظر کانت، چنانچه آدمی به دستورات و امر و نهی‌های اخلاقی خود در مقام انسان به عنوان تکلیف‌هایی نگاه نکند که عقل انسانی برای وی بریده و بر جریده قلبش حک کرده است، و آنها را واجد اعتبار کافی و بسنده از این جهت نبیند، بلکه نیاز داشته باشد که حتماً این تکلیف‌ها را وحی شده و تأیید شده از سوی منبعی آسمانی و الهی ببیند که از پشتوانه معجزات هم برخوردار است، آنگاه چنین آدمی دچار بی‌باوری اخلاقی شده است. بی‌باوری اخلاقی، به تعبیر دیگر، بدین معناست که آدمی حجت و کفایت عقل را در صدور تکلیف‌های اخلاقی قبول و باور ندارند و لذا مصداق این کلام انجیل قرار می‌گیرد که «تا مگر شما نشانه‌ها و عجایب را نبینید، ایمان نمی‌آورید» (کانت، ۲۰۰۱، ع: ۸۵-۸۴).

این کلام عیسی که از باب چهارم/انجیل یوحنا نقل شده در ضمن بیان داستان شفای پسر یکی از مقامات درباری آمده است. باب چهارم/انجیل یوحنا بیانگر دو داستان است که هر دو بر اهمیت باور و ایمان به باطن حقیقت و گذر از باور به ظواهر و عبادت مناسکی تأکید دارند. در داستان نخست، عیسی در گفتگو با زنی سامری از آن سخن می‌گوید که خداوند روح است و حقیقت و درستی و لذا عبادت و پرستش راستین وی، پرستش و عبادت به روح است و حقیقت و درستی و نه عبادتی در مکانی خاص بر این کوه یا در آن سرزمین. خداوند نیز چنین پرستندگانی را می‌جوید. در داستان دوم، عیسی چون به قانای جلیل، که پیشتر در آنجا آب را شراب ساخته بود، بازمی‌گردد، مردی از مقامات درباری را می‌بیند که ظاهراً خبر معجزات عیسی را در شفای مریضان دیده و از وی می‌خواهد پسر در حال مردنش را شفا دهد. عیسی در اینجا با لحنی ملامت‌گونه همین کلامی را می‌گوید که کانت نقل می‌کند، خطاب به این مرد و سایر آدمیان، که چون نشانه‌ها و معجزاتی نبینند ایمان نمی‌آورند. در پی اصرار مرد به شفای پسرش، عیسی از وی می‌خواهد برگردد و به بالین پسرش برود چرا که او زنده خواهد ماند. مرد به کلام عیسی ایمان می‌آورد و آن را باور می‌کند. مرد چون به خانه بازمی‌گردد درمی‌یابد که پسرش درست وقتی که عیسی این سخنان را بر زبان آورده شفا یافته است، چرا که مرد در همان موقع به کلام عیسی ایمان آورده بوده، و به دنبال ادای وظیفه اخلاقی پدری خود به بالین فرزند بازگشته است، بدون آنکه معجزه‌ای در آن لحظه ببیند. ظاهراً در نظر کانت در اینجا در قلب مرد ایمان از روی معجزات به ایمان قلبی و اخلاقی بدل شده است، که پشتوانه آن هیچ معجزه‌ای نیست. این ایمان، چیزی جز ایمان به وظیفه و تکلیف خود در مقام پدری نیست. هنگامی که چنین تغییری در نگرش و باور آدمی رخ بدهد، ایمان اخلاقی واقع می‌شود (انجیل یوحنا، باب ۴).

چنانچه بعداً کانت در قسمت چهارم کتاب خود استدلال می‌کند، مسیحیت یگانه دینی در میان ادیان و ایمان‌های تاریخی است که اساس آن بر دین اخلاقی و تعالیم اخلاقی عیسی (ع) استوار است. به تعبیر کانت، «بنیان‌گذار نخستین کلیسای راستین» بر این باور بود که

نه انجام ظاهری وظایف مدنی یا فرایض کلیسایی مصرح در قوانین، بلکه تنها گرایش و تمایل اخلاقی ناب قلب است که می‌تواند انسان را در نظر خدا پسندیده گرداند (کانت، ۲۰۰۱، ع: ۱۵۹).

کانت، عیسی (ع) را چونان «فیلسوف اخلاقی معرفی می‌کند که هدفش تقریر نظام خالص عقلانی دین بوده است» (پاسترناک، ۲۰۱۴، ۲۲۴). بنیان‌گذار مسیحیت «نخستین کسی بود که مبلغ دینی ناب و الزام‌آور گردید، دینی که در دسترس تمامی مردم جهان است» (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۵۸). عیسی «از هرگونه دگماتیسمی آزاد بود» (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۵۹) و مشروعیت و توجیه تعالیم حقیقی وی یکسره بر عقل آدمی استوار است. سایر مباحث انجیل دربارهٔ معجزات و امور ماوراء طبیعی یا اشارات به عهد عتیق و روایات آن از نظر کانت صرفاً راهبردهایی بلاغی‌اند که برای جلب توجه مردمی به کار گرفته شده‌اند که «بی‌استثنا و کورکورانه، دل در گرو شریعت کهن بسته بودند» (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۶۲). بر این اساس، به نظر کانت، معرفی مسیحیت و نشستن آن بر جای دین مناسکی و آیینی یهودیت در همان آغاز نیاز به معجزات داشت، اما نظر به ماهیت اخلاقی دین مسیحی، این معجزات به هیچ‌وجه برای این دین جدید ضروری و ناگزیر نیستند، چرا که دینی اخلاقی، بر خلاف ادیان مناسکی و آیینی، برای اعتبار و وثاقت خود به معجزات نیاز ندارد. اکنون که دین اخلاقی جا گیر شده و استوار گشته، به نظر کانت، بحث درباره وجود یا عدم وجود این معجزات اساساً محلی ندارد و گویی هیاوهی بسیار برای هیچ است:

مسیحیت بر یهودیت مزیت مهمی دارد، چرا که از زبان نخستین آموزگار، نه به‌مثابهٔ دینی قانونی، بلکه به‌مثابهٔ دینی اخلاقی معرفی شد؛ و چون بدین‌سان دوشادوش عقل گام برمی‌دارد، از طریق عقل، توانست با اطمینانی تمام، بی‌نیاز از دانش تاریخی، در همهٔ زمان‌ها و در میان همهٔ اقوام گسترش یابد (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۶۷).

دین یهودی دینی تجربی و مبتنی بر پرستش و عبادت در قالب آیین‌ها، مناسک و مراسم گوناگون است و چون عیسی ظهور کرد، هدف وی اول از همه توجه دادن به هستهٔ اخلاقی دین بود. از آنجا که مدت‌ها بود که مردم به این عبادات و پرستش ظواهر و دین‌داری قشری عادت کرده بودند، چه بسا وجود معجزات لازم و ضروری بودند تا بتوانند توجه مردم را از آن دین تجربی که خود مبتنی بر معجزات بود به این دین جدید جلب کنند. در واقع به دلیل وابستگی یافتن مردم به پشتوانه‌های بیرونی برای تأیید نحوهٔ اندیشیدن، باور داشتن و عمل کردنی که دین قشری و ظاهری برای آنان پدید آورده بود، دین جدید به لحاظ تاریخی نیاز داشت به یاری همین پشتوانه‌های بیرونی استوار گردد و نضج یابد. اما این پشتوانه‌های بیرونی، یعنی معجزات، در بهترین حالت چیزی همچون لباس و زیورآلاتی بر تن هستهٔ ناب حقیقت اخلاقی دین واقعی نیستند، دینی که کانت با بهره بردن از تعبیر عیسی در *انجیل یوحنا* باب چهارم، «دین مبتنی بر روح و حقیقت (مبتنی بر نگرش و باور اخلاقی)» می‌داند (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۴).

چنانچه اشاره شد کانت هرگونه بحث دربارهٔ روایت‌ها و یا تفسیرهای معجزات را بیهوده و بی‌حاصل می‌داند، چرا که دین اخلاقی اکنون صرفاً بر عقل انسانی استوار است و نیازی به آن پوسته و قشر تزئینی ندارد. به تعبیر کانت، در دین ظاهری

ایمان صرف به چیزهای درک و فهم‌ناپذیر [یعنی معجزات و خوارق عادات] و تکرار آن‌ها (که هر کسی می‌تواند آن را [یعنی آن ایمان آوردن صرف به معجزات را] انجام دهد، بدون اینکه به این دلیل انسان بهتری باشد، یا از آن طریق انسان بهتری گردد) راهی است، در واقع تنها راه، برای اینکه موجبات رضایت و خشنودی خداوند را فراهم آورد (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۵-۸۴).

اما آنچه برای کانت در دین اخلاقی اهمیت دارد، نه چیزی از قبیل رضایت و خشونتی خداوند، بلکه این است که آدمی به انسان بهتری تبدیل شود. رضایت و خشنودی خداوند، بنا به باور دین‌داران سنتی، از طریق ایمان به اموری درک و فهم‌ناپذیر هم حاصل می‌شود، بدون اینکه لزوماً آدمی را به چیزی بهتر از خودش تبدیل گرداند.

کانت اندکی سپس‌تر به این نکته مهم می‌پردازد که حتی اگر به لحاظ نظری، انسان اهل عقل و تأمل بتواند قبول کند که معجزات و خوارق عاداتی در گذشته‌های دور رخ داده‌اند، نباید هرگز به اتفاق افتادن آنها در روزگار کنونی باور داشته باشد یا ایمان آورد. همچنین، اگر حکومت‌های عاقل و مشروع اجازه می‌دهند که در تعالیم مذهبی سخنی از معجزات در گذشته‌های دور به میان آید نباید اجازه دهند که از معجزات نو و تازه سخنی به میان آید. ظاهراً منظور کانت این است که اشاره به معجزات در گذشته‌های دور تاریخ آن مایه برای عقل عملی و دلایل و احکام آن ضرر ندارد که ادعای معجزات در روزگار کنونی برای احکام عقل عملی و در مجموع سعادت عمومی مردم. مراجع دینی و محققان و حاکمیت به اندازه کافی حدود و ثغور معجزات گذشته را مشخص کرده و کاربرد آن را معین ساخته‌اند و لذا آنها نمی‌توانند مورد سؤاستفاه قرار بگیرند، اما هر معجزه جدید و معاصر می‌تواند دست‌مایه سؤاستفاده برخی افراد یا حتی حاکمیت‌ها قرار بگیرد، و لذا حاکمیت‌های خردمند می‌بایست کاملاً متوجه این نکته باشند (کانت، ۲۰۰۱، ۸۵-۸۶).

در واقع هشدار کانت بدین معناست که باورمندان عاقل در عین اینکه تمایلی به انکار معجزات کهن و تأییدشده ندارند، اما هرگز اجازه نمی‌دهند باور به معجزات هیچ‌گونه دخل و تأثیری در نحوه زندگی عقلانی و اخلاقی آنها داشته باشد. طبیعی است افرادی با ادعای معجزات جدیدی بخواهند برای خود اعتبار و مرجعیتی بتراشند و از این جهت کانت به شدت در این باره هشدار می‌دهد. سوالی که در اینجا به ذهن می‌آید این است که اگر حتی از آن معجزات گذشته در راستای دستورهای غیراخلاقی یا غیرعقلانی استفاده شود آیا می‌توان آنها را همچنان معتبر دانست؟ به تعبیر دیگر، درست است که کانت کمابیش قبول می‌کند که لزومی ندارد درباره معجزات تاریخی که در کتاب مقدس آمده با دیده انکار نگریست، اما آیا می‌توان همه آنها را نیز قبول کرد. اینجاست که گویی در پاسخ به این سوال ذکر نشده، کانت ضمن تعریف معجزات، دسته‌بندی از آنها ارائه می‌دهد و سپس به داستان ذبح اسحاق (ع) اشاره می‌کند (کانت، ۲۰۰۱، ۸۵-۸۷).

از نظر کانت، معجزات، به عنوان حوادث و اتفاقاتی که در تاریخ رخ داده‌اند و علل و قوانین حاکم بر عملکرد آنها یکسره بیرون از دسترس شناخت و فهم عقل نظری ما قرار دارد و می‌باید هم اینگونه باشد، به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: معجزاتی که مستقیماً از سوی خداوند انجام شده‌اند و معجزاتی که به نحوی از سوی موجوداتی مادون خداوند، اعم از فرشتگان و شیاطین، انجام می‌شوند. طبیعی است که از خود معجزات به تنهایی نمی‌توان فهمید که در کدام یک از این دسته‌ها قرار دارند. البته کانت بی‌درنگ و صراحتاً متذکر می‌شود معجزات از سوی فرشتگان اتفاق نمی‌افتند و ما در واقع دو دسته معجزه بیشتر نداریم: معجزات الهی و شیطانی. به نظر کانت تنها معیاری که در اختیار داریم برای فهمیدن این که معجزه‌ای از سوی شیطان صورت گرفته یا نه، معیاری سلبی است و آن این است که ببینیم آیا معجزه مورد بحث در مخالفت مستقیم و صریح با فرمان اخلاقی و عقلانی قرار دارد یا خیر. چنین معجزاتی، حتی اگر معروف به معجزات الهی باشند نیز نمی‌توانند معجزه‌ای از سوی خداوند باشند چرا که از نظر کانت خداوند هیچ‌گاه به امری برخلاف اخلاق و عقل فرمان نمی‌دهد (کانت، ۲۰۰۱، ۸۵-۸۷).

به نظر کانت، معجزات الهی از آنجا که خداوند آفریننده و فرمانروای نظم اخلاقی و قانون اخلاقی نیز هست، نمی‌توانند بر خلاف کاربرد عقل ما در حوزه عقل عملی و درک ما از قانون اخلاقی باشد. طبیعی است که در اینجا کانت برداشت و مفهوم رایج در ادیان از خداوند را به عنوان موجودی همه‌توان و خیرخواه، یعنی موجودی خیر که کنش‌ها و اعمالش یکسره بر طبق قانون اخلاقی صورت می‌پذیرد، پیش‌فرض گرفته است.^۱ در همین جاست که کانت بدون اینکه اسم ابراهیم (ع) را بیاورد به این دستور از جانب خداوند به یک پدر که فرزند بی‌گناht را بکش به عنوان نمونه‌ای از مواردی اشاره می‌کند که فرمانی بر خلاف اخلاق و عقل عملی دستور داده شده است، و به تعبیر کانتی، در اینجا معجزه‌ای داریم که بیشترین میزان «ناسازگاری با استفاده عقل ما» دارد. درست است که در مورد معجزات الهی نیز عقل نظری ما به نحوی از درک قوانین عملکرد آن معجزات در نسبت با قوانین طبیعت ناتوان است، اما عقل عملی ما دچار هیچ‌گونه ناسازگاری و عدم فهم نمی‌شود. اما در مورد معجزات شیطانی، عقل عملی ما، در کنار عقل نظری، دچار ناسازگاری و عدم فهم می‌گردد. هم از یک‌سو عقل عملی خداوند را به عنوان موجودی که خیر است اصل موضوعه خود گرفته است و لذا این که چنین موجودی دستوری بر خلاف وظیفه اخلاقی، در اینجا وظیفه اخلاقی یک پدر، بدهد ناسازگار با عقل عملی ما و غیرقابل فهم برای آن است. همچنین، از سوی دیگر خود این دستور در مخالفت با فرمان نامشروط عقل عملی در عدم ارتکاب قتل انسان بی‌گناه قرار می‌گیرد که خود این هم به ناسازگاری و عدم فهمی دیگر دامن می‌زند (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۷-۸۶).

با توجه به نکته‌ای که پیشتر کانت درباره مواجهه انسان‌های عاقل و جامعه خردمند با معجزات و دسته‌بندی آنها به معجزات کهن و معجزات جدید انجام داده، به نظر می‌رسد در اینجا دغدغه کانت بیشتر رنگ و بوی اجتماعی دارد. کانت نگران است که باور به چنین معجزاتی، حتی اگر جزو معجزات ثبت‌شده و کهن باشند، بنیادهای اخلاقی یک جامعه را نابود کند و به استثنای گوناگون در قانون اخلاقی فراگیر و جهان‌شمول دامن بزند. به همین دلیل نیز صراحتاً کانت در ادامه همین بحث تأکید می‌کند که هیچ طبقه‌ای از نخبگان جامعه، اعم از وکیل و کشیش و پزشک و فیلسوف و سیاستمدار و کلاً آدمیان در همه حوزه‌های استفاده از عقل عملی‌شان نباید به جای استفاده از استدلال عقلانی دست به دامن این معجزات گردند و در استدلال‌های عملی خود آنها را در نظر بگیرند. کانت به جهت اهمیت این موضوع مثال‌های جالبی می‌زند. یک قاضی، حتی اگر در کلیسا به معجزات باور داشته باشد، هرگز نباید به هنگام بررسی پرونده متهمی که به ادعای او شیطان با وسوسه‌های او را فریب داده توجه کند، چرا که در عمل نمی‌تواند هیچ شیطانی را احضار کند و او را مورد بازجویی قرار دهد. اگر قاضی واقعاً بپذیرد که شیطان عامل جرم بوده، باید بتواند او را احضار، مواجهه و داوری کند؛ اما چون این کار ممکن نیست، چیزی برای داوری عقلانی باقی نمی‌ماند و در نتیجه، عقل دچار تعلیق می‌شود. اینجا، دقیقاً همان نقطه‌ای است که کانت مرز دین و قانون را مشخص می‌کند. قانون باید فقط بر پدیدارهای قابل تجربه و تحلیل عقلانی تکیه کند (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۷).

به همین صورت کانت متذکر می‌شود که یک کشیش و واعظ عاقل نباید ذهن آدمیانی را که متکفل راهنمایی و هدایت معنوی و روحانی آن‌هاست به تشویش و آشفتگی دراندازد با روایت‌های وهم‌آلود، مبهم، و بدون مبنای عقلانی‌ای که برخی روحانیان برای تهییج ذهن و خیال مخاطبان به کار می‌برند. از نظر کانت، واعظان و کشیشان به جای داستان‌های دوزخی و خیالی و کاشتن انواع ترس در دل مردم، می‌بایست بر تعلیم اخلاق عملی و وظیفه‌مداری روشن و خالص تأکید کنند. در اینجا کانت به کتاب قرن هفدهمی

^۱ درباره چنین مفهومی از خداوند نزد کانت، نک. کانت، ۱۷۸۸، ۵: ۱۳۰-۱۳۴؛ کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۶۲-۶۰.

پروتئوس دوزخی^۱ اشاره می‌کند که در آن روایت‌های مربوط به اشباح، ارواح، طلسم‌ها، پیش‌نشان‌های مرگ، حيله‌گری شیطان و پدیده‌های ماورایی آمده است و به‌ویژه نویسنده مذهبی آن با تأکید به انواع صورت‌ها و شکل‌هایی که شیطان می‌تواند در پیاید نشان می‌دهد که چگونه شیطان به نحوه‌های گوناگون آدمیان را فریب می‌دهد. کانت چنین کتابی را نمونه‌ای از اتکا به اموری غیرعقلانی در یک اشتغال عقلانی می‌داند (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۸۸-۸۷).

۱-۲. نقد کانت در بخش چهارم از قسمت چهارم دین در محدوده عقل صرف: ریسمان هدایت‌کننده وجدان در

امور ایمانی

کانت قسمت چهارم و پایانی کتاب خود را، پیش از «اظهارنظر کلی»، با بخشی درباره وجدان و نحوه راهنمایی آن در تعارضات و پیچیدگی‌های اخلاقی به پایان می‌رساند. در اینجا، کانت نخست تعریفی از وجدان به دست می‌دهد: «وجدان آگاهی‌ای است که به خودی خودش یک وظیفه است» (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۸۵). منظور کانت دقیقاً چیست؟ کانت برای توضیح این عبارت معمایی، نکاتی می‌گوید که به کمک آنها می‌توان منظور وی را روشن ساخت. کانت وجدان را مبتنی بر اصلی اخلاقی می‌داند که آن را بی‌نیاز از هرگونه برهان و دلیلی می‌بیند: «آنجا که این خطر وجود دارد که عمل ما عملی خطا باشد، نباید جرأت انجام آن عمل را داشت» و به تعبیری که کانت در عبارتی لاتین از پلینی می‌آورد: «آنجا که شک داری، دست نگه دار!»^۲ (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۸۵). بدین ترتیب، هنگامی که دست به عملی می‌زنیم تکلیف اخلاقی از ما می‌طلبد که انجام آن عمل همراه باشد با این آگاهی که آن عمل به لحاظ اخلاقی درست است. کانت در توضیح بیشتر این نکته اضافه می‌کند که کار فهم و عقل عملی داوری و تشخیص عمل درست است. صحیح است که عقل عملی، درستی یک عمل را نشان می‌دهد، اما این کافی نیست. برای اینکه ما دست به انجام آن عمل بزنیم باید یقین و اطمینان داشته باشیم که آن عمل درست است. نه اینکه یقین داشته باشیم که آن عمل در میان همه اعمال ممکن درست‌ترین عمل است، بلکه همین کافی است که همراه با تشخیص عمل درست از سوی عقل عملی، یقین و اطمینانی به درستی آن عمل وجود داشته باشد. این یقین و اطمینان حاصل وجدان است و از نظر کانت همراه بودن آن با عمل، خود یک تکلیف اخلاقی نامشروط است، بدین معنا که صرف باور به درستی عمل کافی نیست، بلکه حتماً باید یقین و اطمینان وجود داشته باشد. کانت این نظر خود را در مقابل احتمال‌گرایی ژزوئیت‌ها (یسوعی‌ها)^۳ قرار می‌دهد که حتی باور صرف بر درستی و اخلاقی بودن عملی را جوازی برای انجام آن عمل می‌دانستند.

بدین ترتیب به ادعای کانت انسان موظف است درستی یا نادرستی اخلاقی عمل خود را به دقت بررسی کند پیش از آن که دست به آن بزند. اما کانت بر یک نکته مهم دیگر نیز تأکید می‌کند و آن اینکه عقل داور درستی یا نادرستی عمل است؛ اما وجدان کارش

^۱ Erasmus Francisci, *Der Höllische Proteus, oder Tausendkünstige Versteller*, Zenodot Verlagsgesellschaft 2015.

موضوع کتاب از برخی جهات کمابیش یادآور تبلیس/ابلیس این جوی است.

^۲ تعریف کانت از وجدان همین است و آنچه کانت در ادامه این بحث می‌آورد به نظر توضیح همین معناست و نه تعریفی دیگر از وجدان، چنانچه برخی شارحان گفته‌اند (کاهن، ۲۰۲۱، ۸).

^۳ *quod dubitas, ne feceris!* (کانت، ۲۰۰۱، پانوش ۱۷۷).

^۴ Probabilism. این نظر ژوئیت‌ها (Jesuits) که وقتی احتمال درستی عملی هم می‌رود، انجام آن عمل مجاز است، حتی اگر درستی عملی دیگر محتمل‌تر باشد (ورسستر، ۲۰۱۷، ۶۵۰). کانت این موضع را اینگونه تعریف می‌کند: «این اصل که باور صرف مبنی بر اینکه عملی می‌تواند درست باشد به خودی خود برای انجام آن عمل کافی است» (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۸۶).

در اینجا نه داوری دربارهٔ خودِ عمل و درستی و نادرستی آن، بلکه داوری دربارهٔ خود ارزیابی عقلانی و این است که آیا عقل به نحو دقیقی وظیفهٔ اخلاقی خود را در بررسی و ارزیابی راست و ناراستِ عمل انجام داده است یا نه. به بیان دیگر، کار وجدان بررسی و بازبینی صادقانه و بدون تعارف خود عقل است تا دریابد آیا عقل ما پیش از اقدام به عملی خاص، همه بررسی‌ها و موشکافی‌های اخلاقی لازم را انجام داده است یا نه. اگر چنین بررسی دقیقی صورت گرفته باشد، شخص «مطابق با وجدان» عمل کرده است، و اگر نه، او دچار فقدان وجدان است و مسئول خطای اخلاقی خواهد بود، حتی اگر تصور می‌کرده کار درستی می‌کند. بدین ترتیب وجدان همچون رشته راهنمایی است که خاطر آدمی را از درستی عملش مطمئن می‌سازد، و قاضی‌ای است که آدمی را فرامی‌خواند تا له یا علیه خودش در این باره شهادت دهد (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۸۶).

کانت مثال بازجو یا مأمور تفتیش عقایدی را می‌زند که از سر ایمان و تعصب دینی مرتدِ درستکار و محترمی را به جرم بی‌ایمانی به مرگ محکوم می‌کند. چنین بازجویی اولاً ایمان و باور خاص خودش را به صورت انحصاری عین حق می‌داند و در درستی آن هیچ شک و شبهه‌ای ندارد، و دوماً باور دارد که خداوند بدو مجوز داده که جان فردی دیگر را بگیرد به دلیل اینکه بنا به تشخیص وی باور و ایمانی مشابه ندارد. فارغ از اینکه فرد در اینجا مرتکب عملی نادرست و خطا به لحاظ اخلاقی شده باشد یا نه، کانت در اینجا می‌پرسد آیا این بازجوی عقاید از روی وجدان عمل کرده است یا از روی فقدان وجدان. بدون وارد شدن به درستی یا نادرستی این فرض که آیا خداوند ممکن است دستور به قتل و کشتن کسی بدهد، کانت برای استدلال خود فرض می‌گیرد که گرفتن جان یک انسان بی‌گناه صرفاً در صورتی که از روی دستور و فرمان خداوند باشد و خداوند به نحوی این فرمان و دستور خودش را به آن بازجو ابلاغ کرده باشد، درست است. آیا این بازجوی عقاید می‌تواند بدون هیچ شک و شبهه‌ای به این یقین و اطمینان برسد که خداوند در مورد این فرد خاص چنین دستوری به او داده است؟ به تعبیر کانت، این فرد بازجو اگر به دقت و با وسواس به عمل خود، یعنی دستور به کشتن این شهروند درستکار و ظاهراً بی‌ایمان، بنگرد و آن را مورد بررسی و بازجویی دقیق قرار دهد بی‌تردید دچار شک خواهد شد، چرا که این دستور الهی را یا از طریق مستندات تاریخی و به واسطه از انسان‌های دیگر، مثلاً از طریق کتاب مقدس، گرفته است و یا مستقیماً از جانب خداوند به او الهام شده است. در صورت نخست، که این فرمان و حکم مبتنی بر کشتن انسان دیگر به صورت غیرمستقیم بدو رسیده، همواره احتمال خطا در تفسیر و یا خطاهای گوناگون در انتقال پیام وجود دارد. اما در صورتی که حتی مستقیم هم به او خطابی از جانب خداوند رسیده باشد، هرگز نمی‌تواند مطمئن شود این خطاب با اطمینان کامل از جانب خداوند است. در اینجا کانت مثال ابراهیم (ع) را می‌زند. ابراهیم (ع) طبق روایت عهد عتیق خطابی برای کشتن اسحاق (ع) دریافت می‌کند. اما او چگونه می‌توانسته به یقین کامل و اطمینان قطعی دربارهٔ درستی این خطاب برسد. کانت فقط از آن سخن می‌گوید که امکان خطا در اینجا نیز وجود دارد بدون اینکه بیشتر دربارهٔ آن سخنی بگوید. چنانچه دیدیم کانت پیشتر اشاره کرده بود که سخن گفتن خداوند با انسان اگر بر خلاف حکم صریح اخلاقی باشد معجزه‌ای شیطانی است. می‌توان افزود که ممکن است بازجو یا در این مورد حضرت ابراهیم (ع) دچار نوعی توهم یا خواب و رؤیا شده باشد و ردّ پای از وحی صریح الهی در میان نباشد (کانت، ۲۰۰۱، ۶: ۱۸۷-۱۸۶).

بدین ترتیب به نظر کانت، اگر آن بازجو وجدان را به‌عنوان راهنمای خویش برمی‌گزید، ناگزیر می‌بایست یقین ادعا شده‌اش را بر یکی از این دو مبنا و بنیاد، یا هر دوی آنها، استوار می‌ساخت: یا بر مستندات که در آن‌ها روایت‌هایی از مکاشفات آمده است که در ظاهر نشان می‌دهند خداوند به کردارهایی غیر اخلاقی رضایت داده، یا بر یک مکاشفه واقعی و مستقیم که خود او آن را تجربه کرده

باشد. اما چون بنیاد نخست همواره وابسته به تفسیر انسانی از متن است، این روایت‌ها، حتی اگر متن اصلی حقیقتاً وحی الهی باشد، همواره در معرض تردیداند و اموری نظیر مثلاً شأن نزول آن کردار تفسیرهای متعددی را برمی‌تابد. به تعبیر کانت

اما اینکه خداوند هرگز این اراده هولناک را آشکار کرده باشد، تنها بر اسناد تاریخی استوار است و هرگز از یقین بلاشک و ضروری بهره ندارد. چرا که آن وحی تنها از طریق واسطه‌گری انسان‌ها و با تفسیر ایشان به دست بازجو رسیده است (کانت، ۲۰۰۱، ص: ۱۸۷).

حتی اگر آن مکاشفه به نظر او مستقیماً از سوی خدا آمده باشد، مانند فرمانی که به ابراهیم (ع) داده شد تا پسرش را چون گوسفندی قربانی کند، باز هم دست‌کم این امکان وجود دارد که در این مسیر خطایی اتفاق افتاده باشد.

۲. نقد کانت در کتاب نزاع دانشکده‌ها

اشاره کانت به داستان ذبح اسحاق (ع) در کتاب نزاع دانشکده‌ها (کانت، ۱۷۹۸، ص: ۶۲)، بر بستر تحلیل وی از رابطه دین و حکومت قرار می‌گیرد و اینکه حکومت‌ها بیشتر می‌بایست چه دینی را ترغیب و ترویج کنند (کانت، ۱۷۹۸، ص: ۶۰). به نظر کانت حکومت‌ها در عین اهمیت داشتن دین برای آنها، در مواجهه با تبلیغ هر یک از اشکال سه‌گانه دین، یعنی دین طبیعی، دین ارتدوکس و دین عرفانی یا رازورانه، با مخاطراتی همراه هستند. در خصوص دین طبیعی، کانت صراحتاً با رسمی شدن دین طبیعی که نوعی دین کاملاً فردی یا فلسفی بدون دم‌ودستگاه کتاب مقدس و کلیسا و روحانیت است، مخالفت می‌کند، چراکه چنین ایمانی در قالب مثلاً کلیساها شکل نهادهی نمی‌یابد و از کنترل و نفوذ دولت‌ها خارج می‌ماند. همچنین کانت با دین عرفانی یا رازورانه مخالفت می‌ورزد، چرا که دین عرفانی به سبب ماهیت شخصی و درونی‌اش، به کلی از دسترس حکومت و دولت بیرون است. این نوع دینداری بر الهام شخصی و تجربه فردی اتکا دارد و فاقد هرگونه جنبه عمومی است. به تعبیر دیگر، دین عرفانی هم‌ارز با فقدان قانون است، زیرا نه مبتنی بر عقل است و نه در معرض بازخواست جمعی مردم.

کانت تأیید دین ارتدوکسی مبتنی بر کتاب مقدس را از جانب حکومت‌ها ارجح می‌داند، هر چند این دین نیز مخاطره بسیار مهمی دارد و آن افتادن دین در دست روحانیون و کشیشانی است که چه‌بسا دین را بازیچه منافع شخصی خود قرار دهند. کانت ضمن تعریف ارتدوکسی به «این دیدگاه که باور به اعتقادهای جزمی [دینی] برای دین کافی است» (کانت، ۱۷۹۸، ص: ۶۰)، حکومت‌ها را باز می‌دارد از اینکه ارتدوکسی را بی‌قید و شرط به اقتدار و مرجعیت مطلق برسانند چرا که ارتدوکسی، مطابق تعریفی که وی ارائه داده، اصول طبیعی اخلاق را در جایگاه دوم اهمیت قرار می‌دهد. این در حالی است که اخلاق، در واقع همان پایه و پشتیبان اصلی‌ای است که حاکمیت باید بتواند برای اعتماد به مردم بر آن تکیه کند. به تعبیر دیگر، کانت ارتدوکسی را به‌رغم خطراتش نسبت به دین طبیعی یا دین عرفانی، برای دولت قابل تنظیم‌تر می‌یابد، اما در عین حال دولت نباید خود را به اعتبار بخشیدن به ارتدوکسی متعهد بداند، چرا که ارتدوکسی، اصول اخلاقی را در اولویت دوم قرار می‌دهد و غالباً به نفوذ و سیطره روحانیون و کشیشان دامن می‌زند. از نظر کانت چنین امری خطرناک‌تر از بی‌دینی است، چرا که در بسیاری موارد این جماعت مردم را نه بر اساس اخلاق، بلکه بر اساس منافع خود تحریک می‌کنند (کانت، ۱۷۹۸، ص: ۶۰).

کانت در ضمن پانوشتی از نسبت و رابطه بین دین ارتدوکسی و اخلاق و اینکه چرا حکومت می‌بایست بیشتر بر اخلاق تکیه داشته باشد تا دین ارتدوکسی، صحبت می‌کند و بر این نکته انگشت می‌نهد که دین ارتدوکسی به آدمیان اعتمادی می‌دهد تا کمابیش هرگونه خواستند رفتار کنند و پیش بروند. به تعبیر دیگر، آنها گمان می‌برند که ریسمانی در اختیار دارند که با اتکا بدان گناهان‌شان بخشوده و فیض الهی شامل حال آنها خواهد شد. به همین دلیل کمتر دغدغه کدوکاو در کشف و درک وظایف و تکالیف اخلاقی‌شان و عمل بدانها دارند. آدمیانی که تحت سیطره دین ارتدوکسی هستند این باور راسخ را دارند که گویی با انجام مناسک دینی، بدون اصلاح اراده اخلاقی خود، که البته کاری بسیار سخت‌تر و طولانی‌تر است، می‌توانند نجات پیدا کنند. چنین ایمانی در جامعه‌ای که بر آن تکیه کند، به ناگزیر به ریا، اخلاق‌گریزی و فساد در باطن می‌انجامد. شهروندی که تصور می‌کند می‌تواند با دعای شبانه، گناهان روزانه‌اش را بخرد و در هر حال به رستگاری و نجات برسد، شهروندی نیست که دولت بتواند بر وجدان او اعتماد کند. در برابر، دینی که مستقیماً به وجدان و داوری اخلاقی عقل عملی فرد رجوع می‌کند، انسان را وامی‌دارد تا با دقت و موشکافی بسیار و تحت فشار وسواس‌گونه وجدان، زحمت پیدا کردن تکلیف اخلاقی خود را به دوش بگیرد و به داوری‌های آیندگان و وجدان بشری پاسخ‌گو باشد. چنین ایمانی انسان را مسئول می‌سازد، نه مطیع، و در نظر کانت، تنها جامعه‌ای با شهروندان مسئول، پایدار است (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۰ پانوشت).

کانت پس از اینکه مخاطرات تأیید دین ارتدوکسی از سوی حکومت‌ها را نسبت به دین طبیعی و دین عرفانی کمتر می‌داند، می‌کوشد در ضمن بحثی درباره کتاب مقدس و ماهیت اعتبار آن، قید و شرط خودش را بیشتر توضیح دهد. این مهم را کانت در ادامه و در ذیل نتیجه‌گیری قسمت نخست کتاب، که به کشمکش و نزاع بین دانشکده فلسفه و دانشکده الهیات می‌پردازد، انجام می‌دهد. در اینجا کانت ابتدا تقدم و ارجحیت در خصوص امور مربوط به عقل عملی محض را به لحاظ محتوایی به دانشکده الهیات می‌دهد، هر چند تأکید می‌کند که الهیات این امور را نه در قالب قوانین دین عقلانی محض، که در قالب اوامر و دستورات ایمانی، که بیش از همه در کتاب مقدس به عنوان عهد کهن خداوند با آدمیان تجلی یافته، بیان می‌کند. ایمان اخلاقی، یعنی اعتقاد به قانون اخلاقی و الزام آن، همواره و برای همه ممکن است، زیرا ریشه در عقل عملی دارد و وابسته به تاریخ یا تجربه خاص نیست. به تعبیر کانت، ایمان اخلاقی «محملی برای ایمان ناب و خالص دینی است» (کانت، ۱۷۹۸، ۶: ۱۱۸-۱۱۶). ایمان خالص و ناب، جهان‌شمول و فرازمانی است، حال آن‌که ایمان تاریخی، در زمان و مکانی خاص و به شیوه‌ای خاص پدید می‌آید. کانت معتقد است که ایمان تاریخی به مؤثرترین وجهی، بر پایه «کتاب مقدس» بنا می‌شود (کانت، ۱۷۹۸، ۶: ۱۰۲)، و ایمان به کتاب مقدس، ایمان به پیامبر و ایمان به مکاشفه‌های گذشته، همگی از نوع ایمان تاریخی اند، زیرا به حوادثی وابسته اند که در گذشته روی داده و هیچ‌گاه نمی‌توان آنها را با اطمینان کامل اثبات یا بررسی کرد. وانگهی، سوای مشکلات محققان و تاریخ‌پژوهان و دانشوران کتاب مقدس در بررسی صحت و سقم روایت‌های کتاب مقدس، از نظر کانت یک نقد مبنایی وجود دارد و آن اینکه به لحاظ فلسفی سخن گفتن خداوند با انسان محل مناقشه است:

زیرا اگر خداوند واقعاً بنا بود با انسانی سخن بگوید، آن انسان هرگز نمی‌تواند دریابد که آن خداوند است که با وی سخن می‌گفته است. کاملاً غیرممکن است که انسانی با حواس خودش نامتناهی را درک و فهم کند، آن را از موجودات محسوس متمایز سازد، و به نامتناهی آنگونه که هست علم و دسترسی مستقیم پیدا کند (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۳).

اینکه موجود پدیداری زمان مند و مکان مند هرگز نمی تواند به شیء فی نفسه یا همان نومن دسترسی شناختی داشته باشد، حتی در این حد که بتواند بداند آیا نومن زمان و مکان دارد یا نه، چیزی است که یکی از مهم ترین ادعاهای فلسفه نظری کانت را تشکیل می دهد. کانت در اینجا نیز همین ادعا را دنبال می کند و آن اینکه ما انسان ها به عنوان موجودات زمان مند و مکان مند نمی توانیم از طریق حواس خود با خداوند، که بنا به فرض ادیان موجودی نامتناهی و لذا ورای مکان و زمان است، ارتباط برقرار کنیم و حتی اگر امکان آن متصور باشد، نمی توانیم دریابیم که این ارتباط، ارتباطی است با موجود نامتناهی یا موجودی چه بسا شیطانی. به تعبیر دیگر، هرگونه مکاشفه یا صدایی که فرد مدعی است از خدا شنیده، همواره در معرض اموری همچون توهم، خواب، یا فریب شیطانی است. از نظر معرفت شناسی، ما هیچ گاه نمی توانیم به یقین برسیم که آنچه تجربه کرده ایم، از جانب خدا بوده است. پیشتر هم در بحث معجزات در دین در محدوده عقل صرف کانت متذکر این معنا شده بود که سخن گفتن خداوند با انسان نوعی معجزه است که ورای قوانین طبیعت می رود و از چند و چون آن نمی توانیم سردر بیاوریم.

بدین ترتیب، آدمی همواره ناتوان از تشخیص و راستی آزمایی کلام خداوند است، هرچند کانت تصریح می کند که دست کم در برخی موارد آدمی می تواند دریابد که کلام یا فرمان ادعایی مطمئناً نمی تواند کلام یا فرمان خداوندی باشد:

اما در برخی وارد آدمی می تواند مطمئن باشد که ندایی که می شنوند، کلام خداوند نیست؛ زیرا اگر این کلام وی را به انجام کاری بر خلاف قانون اخلاقی فرمان دهد، آنگاه فارغ از اینکه این تجلی و ظهور چه اندازه شکوهمند ممکن است باشد و تا چه اندازه چنین به نظر آید که پا بر ورای کل طبیعت گذاشته است، باز هم می بایست آن تجلی را توهمی بیش ندانست (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۳).

کانت در پانوشته همین بند مفصل ترین اشاره به قصه ابراهیم (ع) را تقریر می کند و همین نقد بالا را از زبان ابراهیم (ع) بیان می کند:

می توانیم در اینجا استفاده کنیم از اسطوره قربانی ای که ابراهیم قصد داشت انجام دهد با قصایی کردن و سوزاندن یگانه پسرش بنا به فرمان خداوند (فرزند بیچاره خود حتی هیزم آتش را به دوش می برد بدون اینکه بداند). ابراهیم می بایست بدین ندای الهی ادعایی این گونه پاسخ دهد: «اینکه من نباید پسر خوبم را بکشم، امری است کاملاً یقینی. اما اینکه تو، این تجلی و ظهور، خداوند هستی، چیزی است که من بدان یقین ندارم، و هرگز نمی توانم بدان یقین پیدا کنم، حتی اگر این ندا از آسمان (مرئی) به سمت من فرود آید» (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۳ پانوشته).

بدین ترتیب بر اساس این نقد مبنایی و نیز سایر نقدهایی دانشورانه بر جزئیات روایت های تاریخی و مشکلات در بررسی استندهای کتاب مقدس، کانت مدعی می شود که اعتبار و اصالت ایمان تاریخی بیش از آنکه بر براهین ناشی از تحلیل انتقادی تعالیم و قصص کتاب مقدس استوار باشد، بر تأثیری استوار است که خواندن و مؤانست با آن بر دل انسان ها می نهد. چنین امری نیز وقتی رخ می دهد که با دقت موشکافانه مراقب باشیم تا کتاب مقدس در هماهنگی کامل با قانون اخلاقی و عقل عملی در قلمرو اخلاق باشد و ذره ای از آن انحراف نداشته باشد. در این صورت، ایمان تاریخی و کتاب مقدس «کارترین ابزار برای راهنمایی انسان ها و شهروندان به سوی به روزی موقت و جاودان خواهد بود» (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۳). اشاره کانت به به روزی موقت این دنیایی و نیز تعبیر شهروندان، هر دو

حکایت از توجه کانت به زندگی اجتماعی آدمی دارد و اینکه دین تاریخی چه نقش‌های مفید و یا مضر می‌تواند در این زندگی ایفا کند. به تعبیر صریح‌تر او،

در امور دینی، تنها چیزی که می‌تواند برای دولت و حاکمیت اهمیت داشته باشد این است که: چه آموزه‌هایی را باید بر معلمان دین تحمیل کند تا شهروندانی مفید، سربازانی خوب، و به‌طور کلی، تبعه‌هایی وفادار داشته باشد (کانت، ۱۷۹۸، ۷: ۶۰ پانویست).

قصصی مانند قصه ابراهیم (ع) و ذبح اسحاق (ع)، آن‌گونه که در کتاب مقدس روایت شده، از نظر کانت می‌تواند بدآموزی‌های بسیاری در پی داشته باشند که در واقع انگیزه و دلیل اصلی کانت برای زیر سوال بردن وثاقت آن‌هاست. وقتی در یک مورد خاص، قتل و کشتن یک انسان بی‌گناه بر اساس یک دستور دینی یا یک مکاشفه شخصی توجیه‌پذیر شود، این امر، در صورتی که دست‌مایه نهادهای حکومتی یا دینی یا حتی اشخاص گردد، ممکن است از پیامدهایی سر دربی‌آورد که بنیادهای جامعه و زندگی اجتماعی آدمیان و به تعبیر کانت به‌روزی آن‌ها را زیر و رو کند. به همین دلیل کانت با در نظر داشتن لوازم و پیامدهای اجتماعی چنین قصه‌ها و دعاوی اصل را بر کنار گذاشتن و زیر سوال بردن آن‌ها می‌نهد و نهایتاً فقط اجازه می‌دهد حکومت‌ها از کنار آن دسته از ادعاها، باورها و قصه‌هایی که با قانون اخلاقی در تعارض نباشند، بدون به چالش کشیدن آن‌ها بگذرند، و دلیلی بر وثاقت یا عدم وثاقت آن‌ها ارائه ندهند. بر این اساس می‌توان گفت که رویکرد کانت در اینجا، دست‌کم از برخی جهات، یکسره پیامدگرایانه است و می‌کوشد بر مبنای سود و زبانی که باورها و قصه‌های دینی برای یک جامعه اخلاقی دارند، با آن‌ها مواجه گردد.

نتیجه‌گیری

داستان ذبح اسحاق (ع) برای کانت به منزله آزمونی بنیادین است که نه صرفاً در ساحت دین یا تاریخ ادیان، بلکه در دل مسئله اخلاق، عقلانیت و نظم اجتماعی قرار می‌گیرد. کانت با بهره‌گیری از تعابیر فلسفه اخلاق خود، نه فقط در پی نقد یک روایت خاص دینی، بلکه خواهان گشودن چشم‌اندازی برای تفکیک نهاد دین تاریخی از عقلانیت اخلاقی است. تمایز محوری‌ای که کانت میان «ایمان تاریخی» و «ایمان اخلاقی» می‌نهد، او را به نقد شدید قصه‌هایی سوق می‌دهد که اعتبار اخلاق را در گرو پذیرش اوامر فراعقلی یا نامعقول می‌گذارند، ولو آن اوامر مستند به ندهای الهی یا نصوص مقدس باشند. از نگاه کانت، هرگونه تعلیم یا روایت دینی که با فرمان بی‌قید و شرط عقل عملی در تضاد باشد، ولو از سوی خدا یا پیامبر روایت شده باشد، نه تنها فاقد اعتبار اخلاقی است بلکه بالقوه می‌تواند موجب فروپاشی نظم اخلاقی جامعه انسانی شود. بدین معنا، قصه ذبح اسحاق (ع)، اگر به شکل سنتی و بی‌نقد خوانده شود، شهروندان را به الگویی از اطاعت کورکورانه از قدرت مقدس دعوت می‌کند، الگویی که در تضاد کامل با مسئولیت‌پذیری اخلاقی فرد در نظام فلسفی کانت است.

کانت می‌کوشد نشان دهد که حتی اگر بپذیریم که یک ندای غیبی، ظاهراً از جانب خدا، به یک شخص خاص فرمانی بدهد، این شخص نمی‌تواند با اطمینان کامل بداند که آن ندا واقعاً از سوی خداوند بوده است. بنابراین، اخلاق به‌مثابه قانون جهان‌شمول و ضروری عقل عملی، نمی‌تواند تحت الشعاع هیچ مکاشفه یا فرمانی قرار گیرد. او به‌روشنی می‌گوید که اگر انسان به ندایی دست یافت که به او فرمان کاری غیراخلاقی را داد، باید فوراً به آن شک کند، چراکه فرمان الهی حقیقی نمی‌تواند در تعارض با فرمان عقل عملی باشد. کانت با این استدلال، به نحوی زیرکانه و رادیکال، بنیادگرایی دینی را به چالش می‌کشد، اما نه با انکار دین، بلکه با دفاع از

دینی به نظر خودش اخلاقی، معقول، درونی و خالص. دینی که در آن «عمل اخلاقی» نه به عنوان ابزار برای نجات یا رستگاری، بلکه به مثابه خود غایت، ارزش و معنا می‌یابد. او در این مسیر همچنین به حکومت‌ها هشدار می‌دهد که ترویج بی‌پیرایه دین ارتدوکس و مناسکی، اگر فاقد پیوند با اخلاق باشد، می‌تواند شهروندانی بسازد که اخلاق را فدای مناسک و ظواهر می‌کنند، بی‌آن که مسئولیت واقعی و وجدانی در قبال اعمالشان داشته باشند.

در این چشم‌انداز، تحلیل کانت از داستان قربانی کردن فرزند، نه صرفاً یک تأمل در باب ابراهیم (ع) یا یک نقد الهیاتی صرف، بلکه کوششی است برای دفاع از مقام عقل عملی در برابر هرگونه منبع نامطمئن و محتمل الخطا، هرچند آن منبع، سنت دینی، کتاب مقدس، یا حتی تجربه مکاشفه‌ای باشد. از نگاه او، ما به اخلاق اعتماد می‌کنیم، نه به آسمان. با این همه، رویکرد کانت، علی‌رغم صراحت و رادیکال بودنش، از سنت تاریخی دین نیز دست نمی‌شوید. او کتاب مقدس را اگر در هماهنگی با قانون اخلاقی بازخوانی شود، ابزاری مؤثر در تربیت شهروندانی مسئول می‌داند. با این حال، هشدار می‌دهد که حکومت‌ها در کاربرد دین باید بیش از همه در پی تقویت فضیلت مدنی، وفاداری عقلانی و آگاهی وجدانی باشند، نه اطاعت کور، ترس‌های خرافی یا تکرار مناسک. از این رو می‌توان گفت نقد کانت به داستان ذبح، بیش از آن که روایت‌شناسانه یا الهیاتی باشد، تلاشی است برای صیانت از اخلاق، نظم اجتماعی و نیز دعوت به دینداری‌ای که از مسیر عقل می‌گذرد. به تعبیر نهایی، در فلسفه کانت، تنها راه ایمان، راه وجدان است؛ و این وجدان، نه چون ندایی مرموز از فراز آسمان، بلکه چون نوری درونی از سرزمین اخلاق، بر ما می‌تابد که سدّ راه هرگونه عمل غیراخلاقی بر اساس هر توجیهی می‌شود.

منابع

- اصغری، محمد. (۱۳۸۹). تفسیر فلسفی کرکه‌گور و لویناس از داستان ابراهیم (ع). پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۲(۸)، ۵۱-۷۴.
<https://doi.org/10.30497/prr.2012.1121>
 ساریان‌نژاد، محسن و اکوان، محمد. (۱۴۰۱). مقایسه روایت قربانی کردن فرزند به دست ابراهیم در عرفان ابن عربی و نگرش اگزیستانسیالیستی کیرکه‌گور. مجله فلسفه، ۲۰ (۲)، ۱۱۳-۱۳۳.
 میبیدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۸۱). کشف الاسرار و عده الابرار (۱۰ جلد). تصحیح علی‌اصغر حکمت. تهران، انتشارات امیرکبیر.
 نراقی، ملااحمد. (۱۳۶۲). مثنوی طاق‌دیس. به اهتمام حسن نراقی. تهران، انتشارات امیرکبیر.

References

Holy Bible

- Asghari, M. (2010). Kierkegaard's Abraham and Levinas's Abraham. *Philosophy of Religion Research*, 8(2), 51-74. (in Persian) <https://doi.org/10.30497/prr.2012.1121>
 Augustine. (1998). *The City of God against the Pagans*. Edited by R. W. Dyson. Cambridge, Cambridge University Press.
 Green, R. M. (1988). *Religion and Moral Reason: A New Method for Comparative Study*. Oxford, Oxford University Press.
 Kahn, S. (2021). *Kant's Theory of Conscience*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Kant, I. (2001a). *Religion within the Boundaries of Mere Reason (2001)*. Translated by G. di Giovanni, in *Kant*.

- Kant, I. (2001b). *The Conflict of the Faculties* (1798). Translated by Mary J. Gregor and Robert Anchor, in *Kant*.
- Kant, I. (2001c). *Religion and Rational Theology* (Cambridge edition of Works of Immanuel Kant). Translated and edited by Allen W. Wood and George Di Giovanni. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kant, I. (1798). *Critique of Practical Reason* (1788). Translated and edited by Mary J. Gregor, in *Kant*.
- Kant, I. (1999). *Practical Philosophy* (Cambridge edition of Works of Immanuel Kant). Translated and edited by Mary J. Gregor. Cambridge, Cambridge University Press.
- Meybodī, Rashīd al-Dīn. (2014). *Kashf al-asrār wa 'uddat al-abrār (The unveiling of the mysteries and the provision of the pious)*. Edited by A. A. Hikmat. Tehran, Amir Kabir Publication. (in Persian)
- Narāqī, Mullā Aḥmad. (1983). *Mathnawī Taqdīs*. Edited by H. Narāqī. Tehran, Amir Kabir Publication. (in Persian)
- Nica, D. (2017). Modern Perspectives on Faith: Abraham's Case in Kant and Kierkegaard. Reconstructions and Critical Remarks, In *ANNALS of the University of Bucharest, Philosophy Series*, Vol. LXVI (1): 107 –123.
- Palmquist, S. R. & Rudisill, P. Mc. (2009). Three Perspectives on Abraham's Defense against Kant's Charge of Immoral Conduct, In *The Journal of Religion*, 89(4), 467-497.
- Pasternack, L. R. (2014). *Kant on Religion within the Boundaries of Mere Reason*. New York, Routledge.
- Sarebannejad, M. & Akvan, M. (2023). Comparison of the Narrative of the Sacrifice of Son by Abraham in Ibn 'Arabī's Mysticism and Kierkegaard's Existentialist Attitude. *Philosophy*, 20(2), 113-133. <https://doi.org/10.22059/jop.2022.347679.1006737>
- Worcester, T. (2017, Ed.). *The Cambridge Encyclopedia of the Jesuits*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wood, A. (2020). *Kant and Religion*. Cambridge, Cambridge University Press.